

سرشماری دوفاکتو، سرشماری دوزوره^۱ و شیوه عمل در جهان و ایران

دکتر حسن سرائی^۲

دو شیوه مثالی برای شمارش جمعیت و دسترسی به حجم و توزیع جمعیت وجود دارد: شیوه دوفاکتو^۳ و شیوه دوزوره^۴. در شیوه دوفاکتو، تأکید بر محلی است که شخص در روز سرشماری در آنجا حاضر بوده است. لذا، حجم و توزیع ناشی از کاربرد این شیوه، حجم و توزیع جمعیت حاضر است. حال آنکه در شیوه دوزوره، تأکید بر محلی است که شخص خود را متعلق به آن می‌داند و معمولاً یا قانوناً در آن محل ساکن یا مقیم است. لذا، کاربرد شیوه، حجم و توزیع جمعیت مقیم را به دست می‌دهد. به تعبیر دقیقتر، حجم جمعیت یا جمعیت کل، چه در سطح کشور و چه در سطوح پایینتر، یک شاخص آماری مشتق از اطلاعات خام، راجع به محل حضور یا محل سکونت معمولی فرد، در زمان سرشماری است. اگر حجم جمعیت یا جمعیت کل را، از اطلاعات خام راجع به محل حضور افراد تشکیل‌دهنده جمعیت در زمان سرشماری استخراج کنیم؛ حجم جمعیت حاضر یا دوفاکتو حاصل می‌شود. از سوی دیگر، اگر جمعیت یا جمعیت کل را، از اطلاعات خام راجع به محل سکونت معمولی افراد تشکیل‌دهنده جمعیت استخراج کنیم؛ حجم جمعیت مقیم یا دوزوره حاصل می‌شود.

”به‌طور کلی، اجرای سرشماری دوفاکتو آسانتر از اجرای سرشماری دوزوره است” (سازمان ملل^۵، ۱۹۵۹، ص ۵۷). البته، این سخن بیشتر در حالتی درست است که سرشماری دوفاکتو در یک روز برگزار شود و هر فرد به مکانی که شب پیش از روز سرشماری در آنجا خوابیده است منتسب گردد. اضافه بر آن، اعلام روز سرشماری به عنوان یک روز تعطیل سراسری و مجاب و شاید ملزم کردن مردم برای

۱. با تشکر از همکار دانشمند آقای کورش مهرتاش، به‌خاطر دستنویس و ارایه پیشنهادهای سودمند.

۲. عضو هیأت علمی دانشگاه علامه طباطبائی.

ماندن در جایی که شب پیش از روز سرشماری در آنجا خوابیده‌اند می‌تواند به انتساب دوفاکتو کمک کند. از سوی دیگر، اگر سرشماری به شیوهٔ دو فاکتو طولانی شود، اجرای آن دشوار و اشکالات آن فراوان می‌شود. به‌سختی دیگر، با طولانی شدن شمارش دوفاکتو، بویژه اگر جمعیت به‌لحاظ مکانی پرتحرک باشد، "بازشماریها و ازقلم افتادگیها" بیشتر می‌شود. به تعبیر سازمان ملل، "اگر شمارش طولانی شود، سرشماری از یک جمعیت بسیار متحرک به شیوهٔ دوفاکتو در معرض اشتباهات جدی است" (همان منبع، ص ۵۸-۵۹).

اجرای سرشماری دوزوره معمولاً دشوارتر است، زیرا در این شیوه مأمور سرشماری باید هر فرد را به محل اقامت یا اقامتگاه معمولی‌اش منتسب کند. چنین انتسابی مستلزم تعریف دقیق محل اقامت معمولی و همچنین تدارک دستورالعملهای نسبتاً پیچیده‌ای برای انتساب افراد به محل اقامت معمولی‌شان است. در سرشماری دوزوره هم، مشکل اصلی، حذف و دوباره‌شماری است و هر چه زمان اجرای سرشماری طولانی‌تر شود؛ این مشکل حادثتر می‌شود. در واقع، یک سرشماری دوزوره از یک جمعیت پرتحرک هم، در صورتی که شمارش طولانی شود در معرض اشتباهات جدی است. ولی، اگر کسانی که در فاصله زمانی اجرای سرشماری جابه‌جا می‌شوند؛ اغلب محل اقامت معمولی ثابتی را حفظ کنند، در این شیوه، اشتباهات ممکن است کوچکتر باشد (همان، ص ۵۹-۵۸). اضافه بر آن، با توجه به اینکه پاسخگو درکی غریزی نسبت به اعضای خانوار دارد و معمولاً گرایش دارد به اینکه، افراد را بدون توجه به حضور یا غیاب آنها عضو خانواده بداند (سازمان ملل، ۱۳۶۳، ص ۲۴)، اگر مأموران سرشماری تعلیم دیده باشند و دستورالعملهای مشخص و دقیقی در اختیار داشته باشند، مشکل حذف و دوباره شماری را می‌توان در سرشماری دوزوره به حداقل رساند.

شیوه‌ای که یک کشور برای سرشماری انتخاب می‌کند تابع شیوهٔ مورد استفاده در سرشماریهای پیشین - البته اگر کشور دارای تجربهٔ اجرای سرشماری باشد - توان اجرایی و همچنین نیازهای آماری آن کشور است. همان‌طور که اشاره شد، انتساب به شیوهٔ دوفاکتو، جمعیت حاضر را به‌دست می‌دهد، حال آنکه حاصل انتساب دوزوره جمعیت مقیم است. بعضی از نیازهای کشور از طریق آمارهای جمعیت مقیم تأمین می‌شود. برای تخصیص تعداد نمایندگان مجلس (یا مجالس) قانونگذاری به هر منطقه، متناسب با تعداد جمعیت آن منطقه - نیازی که انگیزهٔ اصلی برای برگزاری سرشماریهای منظم و دوره‌ای جدید

گردید^۱ - پیداست که باید به آمارهای حجم و توزیع جمعیت مقیم دسترسی داشت. لذا، برای تأمین این نیاز، سرشماری به وضوح باید دوزوره باشد^۲. همچنین، نیازهای محلی به آمارهای جمعیت، در ارتباط با مدیریت و برنامه‌ریزی برخی خدمات اجتماعی، نظیر: برنامه‌های مسکن و آموزش و پرورش که فقط در مورد جمعیت مقیم کاربرد دارند؛ با ارقام دوزوره بهتر تأمین می‌شود. کاربردهای دیگری هم هست که در آنها ارقام دوزوره مناسبت بیشتری دارند، نظیر - شاید - آماده‌سازی ارقام اساسی برای محاسبه نرخهای ولادت و مرگ^۳ (سازمان ملل، ۱۹۵۹، ص ۵۵).

ولی، همه نیازهای آماری کشور با دسترسی به آمارهای جمعیت مقیم تأمین نمی‌شود. برای مثال درجایی که در معرض جریان بزرگی از بازدیدکنندگان است جمعیت واقعی معمولاً بیشتر از جمعیت مقیم است. [در چنین جایی] ارقام دوفاکتو، برای مثال، به مقامات شهرداری در تحلیل نیاز به حفاظت پلیس، خدمات پزشکی، بهداشتی و حمل و نقل و به بازاریان، در برآورد تقاضا برای محصولات و خدمات مورد نیاز ساکنین باضافه بازدیدکنندگان... کمک می‌کند^۴ (همان، ص ۵۶-۵۵).

با توجه به ملاحظات مزبور، بعضی از کشورها کوشیده‌اند اضافه بر آمارهای معمولاً دوفاکتو، آمارهای دوزوره را هم به طور همزمان به دست آورند. سازمان ملل هم در کتاب "توصیه‌هایی برای سرشماریهای نفوس و مسکن دهه ۸۰ کشورهای آسیایی و حوزه اقیانوس آرام"، جمع‌آوری اطلاعات خام راجع به^(۱) "محلی که [فرد] در زمان سرشماری در آنجا بوده است"، برای انتساب دوفاکتو و^(۲) "محل اقامت معمولی" برای انتساب دوزوره را به ترتیب جزو "موضوعات توصیه شده" آورده است (سازمان ملل، ۱۳۶۳، ص ۵۰). اضافه بر آن، توصیه می‌کند که "کشورها تمام موضوعات توصیه شده را در سرشماریهای نفوس خود وارد کنند، مگر اینکه اطلاعات مورد نظر از سایر منابع در دسترس باشد" (همان، ص ۴۹). در همان منبع، موضوعات مزبور بدین صورت تعریف شده است: "محلی که فرد در زمان سرشماری در آنجا بوده است عبارتست از محل جغرافیایی که وی در روز سرشماری در آنجا بوده است چه این محل محل اقامت معمول او بوده باشد و چه نبوده باشد... محل اقامت معمولی [هم] عبارتست از محل جغرافیایی که شخص مورد سرشماری معمولاً در آن زندگی می‌کند" (ص ۵۲).

پیداست که انتساب همزمان هر فرد به "محلی که در زمان سرشماری در آنجا بوده است" و "محل

۱. در این باره برای مثال، رجوع کنید به سرائی، ۱۳۶۹، ص ۹۵.

۲. برای مطالعه بیشتر در این باره نگاه کنید به شرایاک و سیگل (Shryock & Siegel)، ۱۹۷۱، ص ۹۶-۹۵.

اقامت معمولی‌اش - یا به تعبیر دقیقتر، انتساب همزمان دوفاکتو و دوزوره - در صورتی با موفقیت صورت می‌گیرد که فاصله زمانی مشخص شده برای جمع‌آوری داده‌های سرشماری بسیار کوتاه، ترجیحاً یک روز باشد. کشورهایی که سرشماری‌شان دوفاکتو است و آنرا معمولاً در یک روز برگزار می‌کنند به آسانی می‌توانند، اضافه بر محلی که [فرد] در روز سرشماری در آنجا بوده است، همزمان راجع به محل اقامت معمولی او هم اطلاعات لازم را جمع‌آوری کنند. ولی، در کشورهایی که در آنها سرشماری با تأکید بر روش دوزوره صورت می‌گیرد، اگر مدت زمان تعیین شده برای شمارش طولانی باشد، مثلاً اگر این امر چند هفته طول بکشد، جمع‌آوری اطلاعات راجع به محل حضور فرد در زمان سرشماری، به‌لحاظ طولانی بودن فاصله زمانی جمع‌آوری اطلاعات - به‌دلایلی که پیش از این به آنها اشاره کردیم - نتیجه مطلوبی به بار نخواهد آورد.

اگر کشور در عرض رفت و آمد خارجیان نباشد، جمعیت کل آن، صرفنظر از شیوه انتساب افراد به اماکن، تقریباً باید یکی شود. همچنین، هر چه تحرک مکانی جمعیت در داخل کشور کمتر باشد، نزدیکی جمعیت دوفاکتو به جمعیت دوزوره، بیشتر می‌شود. البته، جمعیت حاضر شهرها به‌لحاظ مرکزیت اداری، تجاری، خدماتی و گاه زیارتی‌شان، معمولاً بیشتر از جمعیت مقیم آنها است. برعکس، جمعیت حاضر در مناطق روستایی، در ماههای توقف فعالیت‌های کشاورزی، به‌سبب مهاجرت موقت بعضی از روستاییان به شهرها برای کار موقت، باید کمتر از جمعیت مقیم آنها باشد.

تجربه جهانی در دهه ۸۰

منبع اصلی آمارهای جمعیت در سطح جهان، همان‌گونه که می‌دانید، سالنامه جمعیت سازمان ملل است. آمارهای این سالنامه عمدتاً از گزارش‌های سالیانه مراکز آماری کشورها به سازمان ملل، به‌طور مستقیم یا با تعدیل، تأمین می‌شود. در جدول ۳ سالنامه جمعیت، ۱۹۹۰ حجم جمعیت کشورها و مناطق برای میانه سال مزبور، با تعدیل آمارهای حجم جمعیت در سرشماریهای دهه ۸۰، گزارش شده است. در این جدول همچنین سعی شده است با اختصاص کدهایی، سرشماریهای دوزوره از بقیه سرشماریها متمایز گردد. در توضیحات مقدماتی سالنامه درخصوص جدول ۳، در این باره چنین آمده است: «ارقامی که [توسط کشورها و مناطق] به‌عنوان دوزوره گزارش شده بودند، به‌همان صورت [در

سالنامه [معرفی گردید. با ارقام دیگر، 'بنابر این، می‌توان براساس این فرض برخورد کرد که کشورها یا مناطق آنها را، به‌عنوان دوفاکتو گزارش کرده‌اند' (سازمان ملل، ۱۹۹۲، ص ۸).

در جدول ۱، تعداد و درصد کشورها یا مناطقی که سرشماری برگزارشده‌شان در دههٔ ۸۰ را تحت عنوان دوزوره گزارش کرده‌اند؛ برحسب مناطق جغرافیایی بزرگ، استخراج و گزارش کرده‌ایم. از این جدول پیداست: کشورهایی که سرشماری‌شان را در دههٔ ۸۰ به‌عنوان دوزوره گزارش کرده‌اند، در اقلیت هستند. همچنین، از این جدول چنین استنباط می‌شود؛ که در مناطق توسعه یافته‌تر به‌لحاظ آماری، بویژه در اروپا و آمریکای شمالی، سرشماریهای بیشتری به‌عنوان دوزوره گزارش شده است. به‌تعبیر دیگر، کشورهایی که سرشماری‌شان به‌عنوان دوزوره مشخص نشده است، دارای اکثریت هستند: از ۶۱/۲ درصد در اروپا تا ۹۶/۳ درصد در آفریقا. با توجه به توضیحات سالنامهٔ جمعیت در این باره، با این کشورها، می‌توان براساس این فرض برخورد کرد که آنها سرشماری‌شان را 'به‌عنوان دوفاکتو گزارش کرده‌اند'. در این صورت، سرشماری اکثریت کشورهای جهان در دههٔ ۸۰ باید به شیوهٔ دوفاکتو انجام

جدول ۱. سرشماریهای دههٔ ۸۰ کشورها برحسب نوع سرشماری و منطقهٔ جغرافیایی بزرگ

منطقهٔ جغرافیایی بزرگ						نوع سرشماری
آسیا	اروپا	آفریقا	آمریکای شمالی	آمریکای جنوبی	اقیانوسیه	
۴۴	۳۸	۵۶	۳۸	۱۴	-	جمع سرشماریها
۵	۱۴	۲	۱۰	۱	۲	سرشماریهای دوزوره*
۳۹	۲۴	۵۴	۲۸	۱۳	-	سایر سرشماریها
۱۱/۴	۳۶/۸	۳/۷	۲۶/۳	۷/۱	-	درصد دوزوره

* منظور سرشماریهایی است که توسط کشورهای گزارش‌کننده 'دوزوره' اعلام شده‌اند.

شده باشد. دلیل این امر هم شاید، همان‌گونه که پیش از این اشاره شد، سهولت بیشتر اجرای سرشماری دوفاکتو، در مقایسه با سرشماری دوزوره باشد. سازمان ملل هم، در زمرهٔ اولین توصیه‌هایش در زمینهٔ اجرای سرشماری، به‌طور ضمنی، به کشورهای کمتر توسعه یافته چنین توصیه می‌کند: 'در کشورهایی که

حرکات [جغرافیایی] جمعیت کم است... سرشماری را می‌توان به شیوه دوفاکتو برگزار کرد، به سادگی از آنرو که برگزاری این نوع سرشماری آسانتر است^۲ (سازمان ملل، ۱۹۵۹، ص ۵۶). البته، در جدول ۱ در مقوله "سایر سرشماریها"، اضافه بر کشورها یا مناطقی که سرشماری‌شان دوفاکتو بوده است کشورهایی هم که در نوع سرشماری خود تردید داشته یا در گزارش شیوه اجرای سرشماری تعلق کرده‌اند باید آمده باشند^۳.

شیوه عمل در ایران

هیچ‌کدام از سرشماریهای ایران به شیوه دوفاکتو انجام نشده است. مفهوم کلیدی در سرشماریهای ایران، به جای محل حضور فرد در روز سرشماری، آقامتگاه معمولی^۴ او است. پیداست، "سرشماری که بر مبنای مفهوم آقامتگاه معمولی" شکل بگیرد بیشتر یک سرشماری دوزوره است تا دوفاکتو (شرایک و سیگل، ۱۹۷۱، ص ۹۵). در سرشماریهای ایران افراد عموماً به آقامتگاه معمولی^۵ شان منتسب شده‌اند. لذا، سرشماریهای ایران را در اساس باید دوزوره به‌شمار آورد. حال، این نتیجه‌گیری زودرس را با استناد به منابع و اسناد سرشماریهای ایران تا حدودی مستند می‌کنیم. ابتدا، خواهیم دید که در جزوات سرشماری راجع به نوع سرشماری چه چیزی گفته شده است، سپس، شیوه انتساب افراد به اماکن را، به صورتی که در جزوات و اسناد سرشماری گزارش شده است، به اجمال مطالعه خواهیم کرد.

"اولین سرشماری ایران را که در آبان ۱۳۳۵ (نوامبر ۱۹۵۶) به عمل آمد می‌توان به‌عنوان یک سرشماری دوزوره طبقه‌بندی کرد." (وزارت کشور، آمار عمومی، ۱۳۳۹) سرشماری عمومی سال ۱۳۴۵ ایران هم با روش "دوزوره انجام گرفت (مرکز آمار ایران، ۱۳۴۷، ص الف). "سرشماری عمومی نفوس... ۱۳۵۵ نیز مانند سرشماری قبلی کشور با روش دوزوره... انجام گرفت" (مرکز آمار ایران، ۱۳۵۹، کل کشور، ص دو). در سرشماری سال ۱۳۶۵ هم علی‌رغم اینکه لفظ دوزوره غایب است شیوه عمل، نظیر سرشماریهای پیشین، همان‌گونه که بعداً خواهیم دید، دوزوره بوده است.

۱. برای مثال در جدول ۳ سالنامه جمعیت ۱۹۹۰ که دربرگیرنده آمارهای حاصل از سرشماریهای دهه ۸۰ است، سرشماری ایران به‌عنوان "دوزوره" اعلام شده است. در سالنامه جمعیت ۱۹۸۸ هم که اختصاص دارد به آمارهای جمعیت در سرشماریها، باز هم سرشماری سال ۱۳۶۵ ایران، حتی به‌طور مشروط، به‌عنوان دوزوره اعلام نشده است.

همان‌طور که می‌دانید، در سرشماری دوزوره، افراد به اقامتگاه معمولی‌شان نسبت داده می‌شوند. حال، بگذارید شیوهٔ انتساب افراد به اماکن را، با استناد به خود سرشماریها یا اسناد مرتبط با آنها بررسی کنیم. در سرشماری سال ۱۳۳۵ "کلیهٔ افراد معمولاً برحسب نقاطی که در آنجا سکونت داشتند یعنی نقاطی که اغلب اوقات در آنجا زیست کرده و می‌خوابیده‌اند سرشماری شدند" (ادارهٔ آمار عمومی، ۱۳۳۹، جلد اول). سرشماری سال ۱۳۴۵ "مبنتی بر اقامتگاه افراد می‌باشد... اقامتگاه معمولی هر شخص محلی است که شخص در آنجا به‌طور مرتب بیتوته کرده است" (مرکز آمار ایران، بی‌تاریخ، ص ۴۲). در سرشماری سال ۱۳۵۵، پس از تأکید بر دوزوره بودن سرشماری، چنین آمده است: "در این روش کلیهٔ افراد در محل اقامت معمولی خود سرشماری می‌شوند" (مرکز آمار ایران، ۱۳۵۹، جزوه کل کشور، ص دو). اصطلاح "اقامتگاه معمولی" در قسمت "تعاریف و مفاهیم" جزوات سرشماری سال ۱۳۵۵ به‌طور مستقیم تعریف نشده است، از تعریف جمعیت کل تا حدودی پیداست که افراد به محل اقامت معمولی‌شان نسبت داده شده‌اند: "منظور از جمعیت کل، تعداد افراد همهٔ خانوارهای معمولی ساکن، متحرک، عشایری و دسته‌جمعی، چه ایرانی و چه خارجی است که اقامتگاه معمولی آنان در زمان سرشماری در ایران بوده است" (همان، ص چهار). در سرشماری سال ۱۳۶۵ هم، علی‌رغم توصیه سازمان ملل برای گنجاندن موضوع "محلی که در زمان سرشماری در آنجا بوده است"، اطلاعات راجع به محل حضور فرد در زمان سرشماری جمع‌آوری نشد. به‌جای آن، مانند سرشماریهای پیشین، افراد عموماً به محل اقامت معمولی‌شان نسبت داده شدند. محل اقامت معمولی "خانوار" هم در این سرشماری چنین تعریف شده است: "اقامتگاه معمولی خانوار محلی است که خانوار در زمان سرشماری در آنجا زندگی می‌کند، مشروط بر اینکه اقامتگاه دیگری نداشته باشد. اقامتگاه معمولی خانواری که در زمان سرشماری بیش از یک اقامتگاه دارد، محلی است که بیشترین مدت سال را در آنجا به‌سر می‌برد" (مرکز آمار ایران، ۱۳۶۶، جزوه کل کشور، ص یک).

شیوهٔ سرشماری دوزوره، مناسب انتساب افراد به "محل اقامت معمولی" ثابت است. به تعبیر دیگر، این شیوه، در صورت اجرا، در مورد اعضای خانوارهای ساکن است که به شکل مثالی آن نزدیک می‌شود. در خصوص اعضای خانوارهای غیرساکن - شامل عشایر کوچرو، کولیا، بی‌خانمانها - این شیوه به‌درستی عمل نمی‌کند. در سرشماریهای ایران هم، اعضای خانوارهای غیرساکن، جزو محلی که مأمور سرشماری با آنها ملاقات کرده یا آنها را پیدا کرده شمارش شده‌اند. علی‌رغم این، باز هم، همهٔ سرشماریهای ایران (۱۳۳۵، ۱۳۴۵، ۱۳۵۵ و ۱۳۶۵) را در اساس می‌توان دوزوره به‌حساب آورد.

پانویس:

۱. سازمان ملل (۱۳۶۳). توصیه‌هایی برای سرشماریهای نفوس و مسکن دهه ۸۰ کشورهای آسیای و حوزه اقیانوس آرام. ترجمه گیتی مختاری. تهران: مرکز آمار ایران.
۲. سرائی، حسن (۱۳۶۹). "سیر تکوینی جمعیت‌شناسی". *نامه علوم اجتماعی*. دوره جدید، جلد دوم، شماره ۱.
۳. وزارت کشور، آمار عمومی (۱۳۳۹). *گزارش خلاصه سرشماری عمومی کشور در سال ۱۳۳۵*: جلد اول. تهران: [اداره] آمار عمومی.
۴. مرکز آمار ایران (بی تاریخ). *سرشماری عمومی آبانماه ۱۳۴۵*، دستورالعمل مأموران سرشماری، شماره ۱، تهران: مرکز آمار ایران.
۵. سازمان برنامه، مرکز آمار ایران (۱۳۴۷). *سرشماری عمومی، آبان ماه ۱۳۴۵ کل کشور* - تهران: مرکز آمار ایران.
۶. سازمان برنامه، مرکز آمار ایران (۱۳۵۹). *سرشماری عمومی نفوس و مسکن، آبانماه ۱۳۵۵: کل کشور* - تهران: مرکز آمار ایران.
۷. سازمان برنامه، مرکز آمار ایران (۱۳۶۶). *سرشماری عمومی نفوس و مسکن، مهرماه ۱۳۶۵*، نتایج تفصیلی: *کل کشور (۶)*. تهران: مرکز آمار ایران.
8. Shryock, Henry S. and Jacob S. Siegel (1971). *The Methods and Materials of Demography*. Washington D.C: U.S. Bureau of the Census.
9. United Nations (1959). *Handbook of Population Census Methods, Volume III*. New York: United Nations.
10. United Nations (1990). *Demographic Yearbook, 1988, Special Topic: Population Census Statistics*. New York: United Nations.
11. United Nations (1992), *Demographic Yearbook, 1990*. New York: United Nations.